

Religious and Ritual Spaces in the Architectural System of Zoroastrian Houses: A Case Study of Zoroastrian Houses in Yazd

Issa Ghasemian¹, Maleeha Taghipour², Ali Akbar Heydari³,

1. PhD Graduate, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran (Corresponding author).
2. Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Art and Architecture, Shiraz Branch, Islamic Azad University, Shiraz, Iran.
3. Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Engineering, Yasouj University, Yasouj, Iran.

Received: 2024/05/13

Accepted: 2024/05/20

Research Paper

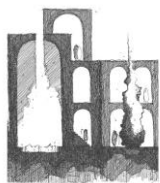
Abstract

The distinguishing factor in the architecture of ideological communities' houses from other residential architectures worldwide is the respect for human beings and space in defining a specific concept of home to express the notion of dwelling. These concepts derive from the worldview of the inhabitants. The Zoroastrian community, due to its historical background and unique architecture, represents a turning point in traditional Iranian architecture, possessing specific characteristics that differentiate its residential heritage architecture from other Iranian architectural patterns. Thus, this study aims to investigate the Zoroastrian doctrinal foundations to identify and introduce the position of worship and religious space in Zoroastrian houses in Yazd. For this purpose, the principles related to Zoroastrian worship and belief systems were first extracted, and objective concepts corresponding to architecture were established as the theoretical framework of the research. The research method is descriptive-analytical, utilizing documents, field studies, and interviews, with data analysis through interpretation and logical reasoning. Considering the Zoroastrian lifestyle and the importance of religious beliefs, the spatial system of the house has a different structure to meet the behavioral and functional needs of its inhabitants. The research results indicate that in the spatial system of Yazd Zoroastrian houses, there exists a space called "Paskam Mas," exclusively designated for prayer, worship, and religious activities within the home. This room, connected to the courtyard (4) Paskam of the house, is always located on the western side of the house facing east, as the Zoroastrian qibla is light and brightness. Therefore, this space always faces the sunrise, so that the first rays of the sun serve as a reminder that it is time for worship. Characteristics of this space include the requirement for ritual purity before entry, higher ceilings in some houses, impermeable flooring, eastern orientation, and connection to the religiously pure room. In general, a Zoroastrian house, in addition to being a place for living, is also considered a space for worship.

Keywords: Zoroastrian house, Worship space, Paskam Mas room, Zoroastrian beliefs.

* Corresponding author's Email: eisa.ghasemi19@gmail.com

فضای عبادی - مذهبی در نظام معماری خانه زرتشتی

(نمونه مورد مطالعه: خانه‌های زرتشتی نشین یزد)^۱

عیسی قاسمیان^۱، ملیحه تقی پور^۲، علی اکبر حیدری^۳

۱. دانش‌آموخته دکتری گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران (نویسنده مسئول).

۲. دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی، شیراز، ایران.

۳. دانشیار گروه معماری، دانشکده فنی و مهندسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۳۱

چکیده

آنچه معماری خانه‌های جوامع ایدئولوژیک را از سایر معماری مسکونی جهان جدا می‌کند، احترام به انسان و فضا در تعریف مفهومی خاص از خانه برای بیان مفهوم سکونت است. مفاهیمی که برگرفته از جهان‌بینی ساکنین این خانه‌ها است. جامعه زرتشتیان به دلیل پیشینه تاریخی و معماری مختص به خود، به‌عنوان نقطه عطفی از معماری سنتی ایران، دارای ویژگی‌های خاصی است که معماری میراث مسکونی آن را از سایر الگوهای معماری ایران متمایز می‌کند؛ از این رو پژوهش حاضر، درصدد است تا با بررسی مبانی اعتقادی زرتشتی، به شناخت و معرفی جایگاه فضای عبادی - مذهبی در خانه‌های زرتشتی نشین شهر یزد بپردازد. روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی است و با بهره‌گیری از اسناد، مطالعات میدانی و مصاحبه انجام‌شده و درنهایت، تحلیل داده‌ها از طریق تفسیر و استدلال منطقی بوده است؛ با توجه به سبک زندگی زرتشتیان و اهمیت اعتقادات دینی - مذهبی نظام فضایی خانه دارای ساختاری متفاوت است که بتواند پاسخگوی نیازهای رفتاری و عملکردی ساکنین این خانه‌ها باشد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد، در نظام فضایی خانه‌های زرتشتی یزد، فضایی وجود دارد بانام (پسکم مس) که این فضا، صرفاً مختص برگزاری نماز و ستایش پروردگار و همچنین برگزاری فعالیت‌های مذهبی در خانه بوده است. این اتاق که در ارتباط با حیاط پسکم خانه است همواره در جبهه غربی خانه و رو به شرق قرار دارد به دلیل آنکه قبله زرتشتیان نور و روشنایی است؛ لذا همواره این فضا، رو به محل طلوع خورشید قرار داشته تا با برخورد اولین پرتوهای خورشید، یادآور شود که زمان انجام نیایش فرارسیده است؛ از جمله ویژگی‌های این فضا التزام به داشتن طهارت برای ورود به فضا، ارتفاع بلندتر در برخی خانه‌ها، کف‌سازی نفوذناپذیر، رو به شرق بودن فضا و ارتباط داشتن با اتاق مذهبی پاک است؛ به‌طور کلی خانه زرتشتی، علاوه بر اینکه محلی برای زندگی است، فضایی برای عبادت نیز، محسوب می‌شود.

کلمات کلیدی: خانه زرتشتی، فضای عبادی، اتاق پسکم مس، اعتقادات زرتشتیان.

^۱ این مقاله برگرفته از رساله دوره دکتری عیسی قاسمیان با عنوان «فضای عبادی - مذهبی در نظام معماری خانه زرتشتی (نمونه مورد مطالعه: خانه‌های زرتشتی نشین یزد)» در دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز استخراج شده است.

* نویسنده مسئول: eisa.ghasemi19@gmail.com

مقدمه

تاریخ بشریت نشان‌دهنده آن است که ردپای معماری در گذر زمان، تمدن‌های گوناگون و تاریخ بشری، همواره قابل‌مشاهده است. در ابتدا انسان به دنبال سرپناهی بوده که نیازهای اولیه خویش را پاسخ داده و جسم خود را در برابر محیط و عوامل گوناگون حفظ نماید؛ لیکن باگذشت زمان و بینش‌های مختلف بشری، نیازها و ضروریات، جنبه‌های تازه‌ای به خود گرفت؛ لذا دیگر تنها جسم نبود که محتاج محافظت و پرورش باشد؛ بلکه روح و فطرت آدمی، او را به کنشی وامی‌داشت که در جهت رضایت درونی مبتنی بر خودشناسی و خدانشناسی، حرکت نماید و در این زمان بود که اندیشه و نگرش‌ها و به‌طورکلی جهان‌بینی و ایدئولوژی را شکل داده و معماری به‌عنوان مکانی برای تجلی بینشی که از درون حقیقت انسان جاری است، متجلی می‌گردد. شکل خانه و معماری آن، تنها نتیجه مستقیم نیروهای فیزیکی یا هر علت دیگر نیست؛ بلکه نتیجه گسترده عوامل اجتماعی-فرهنگی است. شکل مسکن به‌نوبه خود، به‌وسیله شرایط اقلیمی، روش‌های ساختمان‌سازی و مواد و مصالح و تکنولوژی قابل‌تغییر است؛ اما آن‌ها را نمی‌توان نیروهای اولیه نامید (راپاپورت، ۱۳۹۲، ۲۶). راپاپورت به آن‌ها عوامل درجه دو یا تغییردهنده می‌گوید. این عبارت، به آن معنی است که تفاوت در ارزش‌های فرهنگی، گوناگونی در شکل خانه را سبب می‌شود. نیروهای فرهنگی و اجتماعی بر بسیاری از رفتارهای ما در زندگی تأثیر می‌گذارد؛ آرزوها، نوع پوشش، مطالعه سبک زندگی، معماری داخلی، نوع رفتار و... همه می‌توانند تحت تأثیر این نیروهای اصلی قرار گیرند. در اینجا به عامل مذهب، به‌عنوان نیروی محرکه‌ای مهم اشاره می‌شود، این نیرو قابلیت آن را دارا بوده که در شکل خانه‌ها و بناها تأثیر اساسی بگذارد و آن‌ها را به شکلی خاص هدایت کند. مذهب، تصویری مشخص از عالم هستی ارائه داده و سازندگان بناها سعی می‌کردند این تصویر را در ساختمان خود نشان دهند (معماریان، ۱۳۸۷، ۳۲۱-۳۲۲).

باتوجه به ابعاد فرهنگی و اعتقادی ایران درگذشته، قبل از ورود اسلام به ایران، باورها و اعتقادات مردم بر پایه اصول و جهان‌بینی دین زرتشت نهادینه بوده و بر پایه این قواعد استمرار داشته است (دورانت، ۱۳۷۰، ۱۳۵). زرتشتیان معتقدند که برای تدبیر عالم دو مبدأ وجود دارد خیر و دیگری شر، اولی نور و دومی ظلمت است. آن‌ها ملائکه را مقدس دانسته و بدون آن که مانند بت‌پرستان برای آن‌ها بت درست کنند، به آن‌ها توسل و تقرب می‌جویند (طباطبائی، ۱۳۶۶، ۵۰۶). با بررسی در متون اعتقادی و آیینی زرتشتیان، می‌توان مشاهده نمود که شیوه زندگی کردن، از جمله سبک زندگی جمعی و اجتماعی در دین زرتشت، از اهمیت والایی برخوردار بوده است؛ چراکه در برخی از منابع، بر جنبه‌های مختلف زندگی و زندگی جمعی و نیک و پاک زندگی کردن، به‌صورت مکرر توصیه شده است؛ همچنین در خصوص نوع و شکل مسکن نیز، در منابع اعتقادی زرتشتیان، مطالبی عنوان گردیده است که این امر، اهمیت چگونگی شکل‌گیری معماری و مسکن را موردتوجه قرار می‌دهد (قاسمیان و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۶۷). با توجه به بررسی‌های انجام‌شده در حوزه معماری خانه‌های زرتشتیان، به ابعاد اعتقادی مذهب و جایگاه فضای عبادی در خانه، اشاره‌ای نشده است و بیشتر ویژگی‌های کلی خانه‌های زرتشتیان، موردبررسی قرار گرفته است. در همین رابطه، پژوهش حاضر، درصدد است با بررسی ساختار خانه‌های زرتشتی شهر یزد به معرفی و شناخت جایگاه عملکردی عبادی مذهبی در این خانه‌ها با تأکید بر الگوی معماری چهارطاقی‌ها بپردازد.

پیشینه پژوهش

باتوجه به اینکه خانه‌های سنتی ایران و خانه‌های یزد از نظر الگوی ساخت، شناخت فضا، کاربرد مصالح، اصول و ویژگی‌های خاص، پارها مورد تجزیه و تحلیل و پژوهش قرار گرفته است؛ همچنین خانه‌های زرتشتی و تفاوت‌های

ساختاری آن‌ها، با مسکن مسلمانان، از جمله مواردی هستند که تحقیقاتی انجام شده؛ اما درباره جایگاه فضای عبادی در خانه و الگوی نظام فعالیتی مختص به آن که بخشی از ساختار خانه‌های زرتشتی را شکل داده است، به‌طور خاص، حرفی به میان نیامده است. در همین رابطه، این پژوهش به‌طور خاص، در پی بررسی و معرفی جایگاه فضای عبادی در خانه‌های زرتشتیان و ویژگی‌های عملکردی این فضا بر ساختار معماری خانه‌های زرتشتیان است. هدف پژوهش حاضر، پر نمودن جای خالی این مهم با مطالعه، مشاهده و بررسی منابع مهم دینی و مذهبی و آثار معماری در حوزه مسکن زرتشتی شهر یزد است که از این طریق در پی شناخت الگوی فضای عبادی - مذهبی در نظام معماری خانه‌های زرتشتی است که در ارتباط با ایدئولوژی ساکنین استفاده‌کننده از این خانه‌هاست؛ در نتیجه این مهم، شکل‌گیری الگوهای عملکردی و فعالیتی خاصی در خانه است که تاکنون مورد توجه نبوده است؛ بر مبنای مطالعات محقق و شناخت نسبت به موضوع، در ذیل پژوهش‌های انجام شده در حوزه مسکن زرتشتی و مرتبط با آن به تفکیک مورد بررسی و ارائه شده است (جدول ۱).

جدول ۱: مرور سوابق پژوهش موضوع، (نگارندگان)

عنوان پژوهش	نگارندگان	نتایج
هنر و معماری در ادیان جهان	عسگری، علی (۱۳۹۴)	رابطه معماری و ارتباط آن با ایدئولوژی و دین را مورد بررسی قرار داده است
تجلی دین در معماری	آزاده جم (۱۳۹۷)	معرفی دین و ارتباط آن با زندگی انسان پرداخته و با معرفی ادیان مختلف و خصیصه‌هایی که این ادیان در باور و زندگی انسان دارند سعی دارد تا ویژگی‌های مشترکی را معرفی نماید
معابد در آیین ادیان	حسینی، بهشید (۱۳۹۷)	نتیجه‌گیری بر مقایسه ادیان در دو حوزه ساحت نظری و ساختار و احکام عملی با رویکردی به جنبه‌های کالبدی - معماری بوده است
هنر و معماری آیین‌های جهان	راس، زلی (۱۳۹۷)	معرفی هنر و معماری مذاهب و آیین‌های مهم جهان پرداخته می‌شود. در جلد دوم از این کتاب اعتقادات و باورها و ریشه‌های بروز این اعتقادات در دین یهود، مسیح و اسلام و نیز آیین هندو، بودا، تائو، کنفوسیائیسیم و شینتو بررسی می‌شود
ایدئولوژی، فناوری و معماری. از شکل تا فرم معماری در گذر از روم باستان	معتمد منش و همکاران، (۱۳۹۴)	نگارندگان معتقد است فرهنگ‌های اجتماعی و ایدئولوژی و معماری باهم در ارتباط جدایی‌ناپذیری بوده که در معماری امروزی جای خالی آن احساس می‌شود.
تأثیر مذهب در معماری با بررسی نقش اسلام و مسیحیت در شکل‌گیری بنای کاخ الحمراء	ابراهیمی، (۱۳۹۵)	هدف این مقاله ارائه اشتراکات و مضامین پایدار دینی است که معماری این بنا از گذشته تا حال بدان متوسل بوده است
بررسی تطبیقی تأثیر دین بر معماری مکان هنرهای نمایشی در ایران	حاضری و همکاران، (۱۳۹۳)	نگارندگان در این پژوهش عنوان دارد که ماهیت ساختاری شکل‌گرفته در این معماری الگو ساختی است که برگرفته از افکار و باورهای استفاده‌کنندگان بوده است.

تأثیر دین بر گسترش معماری در ایران و جهان زندیه، (۱۳۹۸) نهایت این نتیجه حاصل خواهد شد که دین و اعتقادات مردمی رابطه مستقیم در شکل‌گیری معماری و شکل و فرم ساختمان‌ها در کشورها و ادیان مختلف دارد و هرچه این فضا روحانی و مذهبی‌تر باشد این ارتباط کامل‌تر و پررنگ‌تر است و گرنه بسیاری از اماکن مهم غیرمذهبی نیز از این تأثیرپذیری بی‌بهره نبوده‌اند

تبیین اصول حاکم بر معماری خانه با تأکید بر مبانی دینی و اعتقادی نمونه موردی (خانه‌های زرتشتیان شهر یزد)	قاسمیان و همکاران، (۱۴۰۰)	استخراج اصول خانه زرتشتی: ۱- اصل عبادت در خانه ۲- اصل طهارت در خانه ۳- اصل ارتزاق در خانه ۴- اصل زندگی جمعی و روابط اجتماعی در خانه ۵- اصل نور و روشنایی در خانه
تأثیر فرهنگ دینی بر شکل‌گیری خانه،	معماریان و همکاران (۱۳۸۹)	مقایسه تطبیقی خانه در محله مسلمانان، زرتشتیان و یهودیان
بررسی تطبیقی تشابهات و تمایزات خانه‌های مسلمانان و زرتشتیان در یزد	بلوکی اخوت، (۱۳۹۴)	بررسی کالبدی و شکلی خانه‌های مسلمانان و زرتشتیان یزد
خانه‌های زرتشتی نشین	پیراسته و همکاران، ۱۳۹۵	بررسی، معماری زرتشتیان شامل، معابد، آتشکده‌ها، نیایشگاه‌ها و در نهایت به بررسی خانه می‌پردازد.
فضاهای مذهبی در کالبد شهر زرتشتی؛ مطالعه موردی: یزد	کریمیان و کریمی، ۱۳۹۸	فضاهای مذهبی نقشی کلیدی در فرمیابی و توسعه کالبد شهرهای زرتشتیان ایفا می‌نماید.
پروژه مطالعه باستان‌شناختی فرهنگ زرتشتیان میبد یزد: گزارش مقدماتی بررسی مزرعه کلانتر و روستای حسن‌آباد	فاضلی حسن، ۱۳۹۸	این مطالعه باهدف دستیابی به درکی کلی از تجربه زیستن و شناخت تاریخی مردم محلی از فرهنگ مادی انجام گرفت
نحوه مقابله با گرما و ترکیب با اقلیم گرم و خشک در خانه‌های چهار صفت روستای زرتشتیان مزرعه کلانتر یزد، ایران	فرزانه اویسا، ۱۳۹۹	تأثیر عوامل جغرافیایی و اقلیم بر شکل خانه ۴ صفت موردبررسی قرار می‌گیرد.
پژوهش بررسی تأثیر مذاهب ایرانی بر معماری خانه‌ها	موحد خسرو (۱۳۹۲)	تأثیرات مذاهب ایرانی (زرتشتی و اسلام) بر معماری خانه توضیح داده‌شده و تمرکز اصلی مقاله معرفی چگونگی تأثیرپذیری معماری ایرانی بر دین است

باتوجه به پیشینه پژوهش و عدم معرفی جایگاه فضای عبادی - مذهبی در نظام فضایی خانه‌های زرتشتی، پژوهش حاضر درصدد است، این مهم را در ساختار خانه‌های زرتشتی نشین شهر یزد، موردبررسی و شناخت قراردادده که در ادامه پژوهش به این امر پرداخته‌شده است.

روش تحقیق

روش پژوهش، توصیفی - تحلیلی است و باهدف توسعه‌ای و با بهره‌گیری از اسناد، مطالعات میدانی و مصاحبه انجام‌شده و در نهایت، تحلیل داده‌ها، بر طبق روش کیفی و از طریق مقایسه و تفسیر و استدلال منطقی بوده است. برداشتهای میدانی در این پژوهش نه تنها کالبد فیزیکی خانه، بلکه بازشناسی مراسم، حرکات و رفتار جمعی را شامل می‌شوند. جامعه آماری تحقیق نیز خانه‌های تاریخی زرتشتیان شهر یزد است که مستندات کامل‌تری از آنها

به‌جای‌مانده است و اغلب ساکنین این خانه‌ها زرتشتی بوده و خانه به دست زرتشتیان ساخته و بناشده‌اند. ابتدا مفاهیمی مرتبط با موضوع پژوهش، یعنی نگرش عبادی زرتشتیان را در قالب مفاهیم عینی از کتب دینی زرتشتیان، همچون اوستا و گات‌ها و کتب تاریخی آن‌ها استخراج نموده و مفاهیم متناظر با ویژگی‌های فضای خانه و فضای عبادی - مذهبی در خانه را به‌عنوان چهارچوب نظری تحقیق، تبیین نموده و سپس با بررسی معماری بناهای چهارطاقی مذهبی زرتشتیان در نمونه‌های موردی انتخابی از خانه‌های زرتشتی، ابعاد متناظر با این مهم، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته‌شده است.

جهان‌بینی زرتشتی

با نگاهی به شکل و فرم هسته‌های اولیه شکل‌گیری اسکان بشر در شروع یکجانشینی، توجه به ایده گرفتن از شکل خدایان در روز و شب را تداعی می‌نماید؛ از این‌رو اعتقادات، باورها و دین، در زندگی اولیه نیز، نقش خود را بر زندگی و ساخت فضاهای اولیه داشته است شکل‌گیری فضاها و یکجانشینی اولیه، به‌صورت گرد و دایره‌ای، علاوه بر برخورداری از امنیت و قدرت بالای دفاع، تأثیرپذیر از این عناصر و الگوها نیز بوده است. امروزه نقش برجسته و تصاویر موجود در دیوارهای به‌جای‌مانده از غارهای قدیمی به‌رابطه بین انسان و الگوها و اسوه‌های ایشان اشاره دارد. کما اینکه روح هنر در هر زمان، منبعث از ارتباط عاطفی و روحانی با دیدگاه‌ها و اعتقادات خالق آن داشته و همواره تبلور این رابطه معنوی و تراوش الگوگیری از آرمان‌های اعتقادی ایشان نیز است (زندیه، ۱۳۹۶، ۱۸۸). با توجه به نقش مهم الگوی مسکن و خانه، به‌عنوان یکی از راه‌های شناسایی هویت هر ملت یا مذهب که دارای جهان‌بینی است، اگر به این نکته توجه شود که عملکردها و کالدهای تجاری، فرهنگی، مذهبی و... جنبه تعامل با اجتماع و محیط مسکونی پیرامونی با خود را دارا است، اگر اجتماع و جامعه در آن محیط زنده نباشد، با خالی شدن محیط از تعاملات مردم و ساکنین، کالدهای معماری نیز رو به افول و زوال می‌رود؛ چراکه کالدهای، مسکونی، فرهنگی و مذهبی با اجتماع استفاده‌کننده از آن‌ها، رونق دارد و در اینجا است که اهمیت شناخت این بناها، حائز اهمیت خواهد بود. خانه و کالبد معماری باروح درون آن معنا پیدا می‌کند؛ لذا در اولین قدم برای شناخت این ابعاد پنهان بهترین شناسایی و روش برای پی بردن به این مهم، شناخت ذهنیت افراد و جامعه استفاده‌کننده از آن خواهد بود؛ بنابراین ابتدا برای دستیابی به این مهم، به شناخت فرهنگ و جهان‌بینی زرتشتی پرداخته‌شده است. این بخش با تکیه بر منابع موجود به دنبال بررسی مفاهیم و مطالب وابسته به موضوع موردبررسی در پژوهش حاضر، یعنی شناخت جهان‌بینی و نظام فرهنگی جامعه زرتشتیان است.

باتوجه به نگاه زرتشت به جهان و زندگی انسان، جهان‌بینی که او به ارمغان آورد بر سه زمینه اساسی: شناخت خداوند، شناخت طبیعت و نوع زیستن و چگونه زیست در این جهان، بنیاد گردیده و استوار است که در ادامه، عنوان گردیده است. این مطالب با استناد به منابع اعتقادی و دینی زرتشتیان (همچون اوستا و گات‌ها و...) استخراج و دسته‌بندی شده است (جدول ۳ و ۲).

جدول ۲: مبانی استخراج‌شده از منابع دینی زرتشتیان در رابطه با عبادت و ستایش پروردگار (نگارندگان)

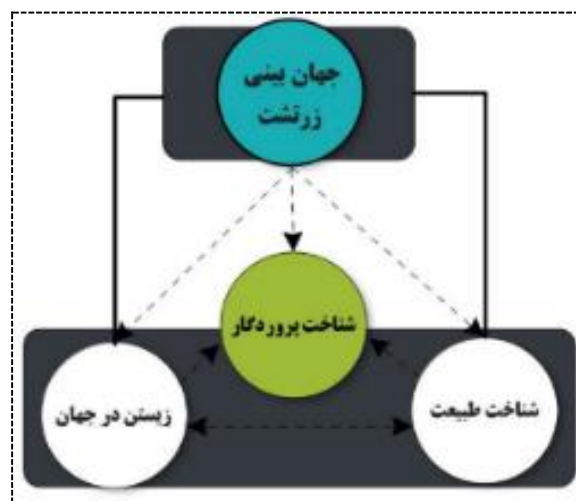
زمینه	نمود ارزش‌ها	منابع دینی معتبر و معانی آن
شناخت پروردگار و ستایش خداوند	یگانگی و وحدانیت خداوند	(رضی، ۱۳۶۳، ۸۶) اهورامزدا را با سروده‌ای آن چنان می‌ستایم که بدین‌سان تاکنون کسی نشنود و نسروده
	هدیه خرد الهی به انسان	(اوستا، هات ۳۱، ۹۰) آنگاه که راه‌بیراه در جهان پیدا شد، هرکسی اختیار آزادی داشت تا راه را برگزیند
	قانون خداوند قانون راستی و درستی است	(اوستا، هات، ۲۸، ۸۶) من بر آنم تا نخست در روان مردمان راستی و نیکی را برانگیزم و منشی نیکو برایشان برسانم تا پایدارم و خواهم توانست در این راه پیش خواهم رفت
	درک و شناخت خداوند با استفاده از شهود درونی	(اوستا، هات ۳۱، ۹۰) در سراسر هستی نیز تورا دیدم، تویی که آغازی و تویی که انجالی و تویی که خداوند جان و خرد و سرور راستی هستی
	نظارت خداوند بر اعمال انسان و پاداش به بندگان بر اساس اعمال	(اوستا، هات ۳۱، ۹۰) همه این اعمال در واپسین از سوی تو بازخواست شود و هیچ چیز بی پاداش و مکافات نماند
	شناخت و معرفی صفات خداوند	اوستا، هات ۳۳، ۹۴ در این بخشایش پاداش دنیایی و آن جهانی، مرا نیز به شمار آورید، دیده امیدم بر اساس گفتار و کردارم
	مفهومی از ستایش ایزد	(اوستا، هات ۳۲، ۹۴) ای اهورای بزرگ و ای همه نیروهای خیر و نیک، از این بخشش‌های ایزدی، بایستی با زبانی رسا نیایش‌هایمان را تقدیم کنیم، باشد تا در انجام کامروا باشیم
		(اوستا، هات ۲۸، ۸۶) اوست خداوندی که در آغاز پیدایش، درباره بهترین سرزمین و نور اندیشید و چون چنان نمود زمین و نور پدید آمد (اوستا، هات ۳۱، ۹۰)
		(رضی، ۱۳۶۳، ۸۶) به‌وسیله این فروغ روشن، پیش از هر چیز به پیشگاه توای مزدا، نزدیک و نزدیک‌تر می‌شویم، توسط چیزی که هوشمند است و دوست می‌داریم کسی را که تو دوست می‌داری
		(جهانیان، ۱۳۶۸، ۶۲) از روی راستی و ایمان، بجا می‌آورم و اهدا می‌کنم، طعام می‌زد، هوم، شیر، پراهوم، بوی خوش و سرود و نماز اهون و سخن نیک و درست را
شناخت طبیعت و پدیده‌های طبیعت	طبیعت، سرچشمه حیات و زندگی است	(اوستا، هات ۱، ۱۵۶) ستایش بجا می‌آورم برای گذاردن آیین ستایش و همه آذران راه، ستایش بجای می‌آورم برای آب‌های نیک و همه آب‌های زندگی‌بخش و همه گیاهان مزدا آفریده را. ستایش بجای می‌آورم همه کوه‌های بخشنده آسایش مزدا آفریده را
	شناخت آیات خداوند در طبیعت	(اوستا، هات ۱۸۷، ۳۷) اینک می‌ستاییم اهورامزدا را که این جهان را آفرید و راه راستی بهترین نظم راه، آب را آفرید و گیاه را، بهترین روشنی‌ها را پدید آورد و زمین را بیافرید و همه چیزهای نیکوی دیگر را بیافرید
		اوستا، هات ۴۲، ۱۹۰ زمین و آسمان را می‌ستاییم. باد نیرومند مزدا آفریده را می‌ستاییم. بلندترین قله کوه هرئی تی برزه را می‌ستاییم، زمین و همه چیزهای خوب را ستایش می‌کنیم و ارج می‌نهیم
		اوستا، هات ۵۸ ما بزرگ و ارجمند می‌داریم آب را و زمین زندگی‌بخش را و گیاهان سودبخش را و همه ایزدان مینوی را. ما با زبان جان می‌ستاییم همه آنان که به‌جا آورنده بهترین‌ها بوده و هستند و زندگی را فزونی

می‌بخشند و تازگی می‌دهند

اوستا، هات ۴۵، ۱۰۳	با احترام به زمین و خورشید نگرستن را بدترین گناه می‌شمارند زیرا تعالیم مذهبی را تحریف می‌کنند و آن‌ها را (نیک منشان) را به‌سوی دروغ و گمراهی می‌کشاند کشتزارها را ویران می‌کنند و علیه پرهیزکاران سلاح بکار می‌برند
اوستا، هات ۳۴، ۹۷	تأکید بر امر ستایش ایزد از روی عقل و خرد آخرین و کامل‌ترین فره‌ری که به زمین فرود آمد فروهر انسان بود تکامل و کامیابی در همین جهان به‌وسیله و هومن به دست می‌آید. کشور پاک منشی همیشه در حال بالندگی و افزایش است
اوستا، هات ۴۵، ۱۰۴	چون اوست که شادی و سرمدی است و کردارهای نیک‌انجام شده است که شما را با او پیوند می‌دهد
اوستا، هات ۵۰، ۱۱۴	ارج و ارزش زندگی به‌صورت جمعی و کمک به دیگران (نیازمندان) ای پسران و دختران بالغ، روی سخنم با شماست، به اندرزم گوش فرا دهید و گفتارم را به خاطر بسپارید و در پی زندگانی زناشویی به پاک منشی برآید
ویسپرد، کرده ۵۹، ۱۵	همواره در انجام کارهای نیک و دستگیری بیچارگان و بینوایان استوار باش
اوستا، هات ۳۳، ۹۴	پروردگارا چون پرستنده‌ی پرهیزگاری که با راستی و پاک‌ی، ایمانی استوار دارد و با تمام وجود و روان پاک، تو را می‌پرستم و از خرد و حکمت‌بارت خواستارم با رسالت ارشاد و آگاه‌سازی دیگران آنچه اراده است انجام دهم
شهبزادی، ۱۳۶۷، ۱۰۰	خوب زیستن در دنیا عامل خوشی در آن جهان دل خود را خرم و تن خود را پاک نگاه‌دارید. اندوهگین مباشید. در زندگی خوش‌بینی پیشه کنید و به داده‌ها اهورا مزدا خرسند و سپاسگزار باشید
شهبزادی، ۱۳۶۷، ۱۱۶	- اهمیت کار و تلاش و پیشرفت در مسیر زندگی برای نجات روان و سعادت تن چه چیز نیکوترین است؟ آن چیز که از نامه دینی باشد و فتح و شادمانی و خوشبختی در این کشور پایدار نماید و نیکی و سود به آفریدگان اهورامزدا برساند، دانش و راستی و پاک‌ی می‌تواند زندگانی جهان و جهانیان را شاد و نیکو دارد

بصیرتی نو به زیستن

نمودار ۱: زمینه‌های ساختاری جهان‌بینی زرتشت، (نگارندگان)

جدول ۳: نمود عینی مفاهیم در ساخت معماری خانه زرتشتی با توجه به متون دینی و اعتقادی، (نگارندگان)

زمینه	مفاهیم	نمود عینی در معماری
شناخت پروردگار و ستایش خداوند	رعایت اصول طهارت در تمامی جنبه‌های زندگی	-اهمیت عبادت در خانه
	الگوی رفتاری بپا داشتن نماز	-اهمیت عبادت و ستایش جمعی خانه
	برپایی عبادت و ستایش ایزد	-اهمیت برپایی جشن و گاهنبار
	عبادت و ستایش جمعی	*فضایی مختص عبادت و نیایش در *فضا مختص عبادت باشد
شناخت طبیعت و پدیده‌های طبیعت	ارج نهادن به نور و خورشید برای جهت‌گیری عبادت	*فضا پاکیزه و طاهر باشد
	پرستش و عبادت خداوند به‌صورت جمعی و برگزاری جشن و آیین گاهنبار	*جهت‌گیری خانه و اهمیت قبله (نور و روشنایی)
	ارزشمندی آب و گیاه	-استفاده بهینه از طبیعت
	احترام به زمین و خورشید/راه نیک منشی	-شناخت عناصر و بکارگیری آنها
چگونگی زیستن در جهان	اهمیت عناصر طبیعی زمین خاک و آب و گیاه	-صرفه جویی و نگهداری از عناصر طبیعی
	پرورش و باروری زمین/عینیتی از عبادت و ستایش	-مقدس شمردن طبیعت و خورشید و آب و خاک و عناصر طبیعی
	اهمیت عناصر چهارگانه/آب خاک باد آتش (نور)	-کشاورزی و پرورش گیاهان
	اهمیت کار و تلاش	-خانه نیازمند فضایی جهت برگزاری جشن/جشن و خشنودی در دین
چگونگی زیستن در جهان	خوب زیستن و نکو زیستن	زرتشت نوعی عبادت است
	پیشرفت در زندگی	*خانه محل برگزاری جشن
	کمک به دیگران و توانمندی	*خانه محل برگزاری مراسمات دینی
	برگزاری جشن و شادی و برگزاری مراسم در خانه و محل زندگی به جهت شاد زیستن خشنودی و نیک منشی	*خانه محل عبادت

باتوجه به مفاهیم مطرح شده در جداول فوق قابل‌مشاهده است که ستایش و عبادت در جهان‌بینی زرتشتی و زندگی دنیوی پیروان آن به شکل‌های گوناگونی نهادینه شده است. از عبادت و ستایش انفرادی گرفته تا الگوهای رفتاری اجتماعی و فرهنگی که به طرق مختلف بر اهمیت این موضوع دلالت دارد؛ از جمله این الگوهای رفتاری برگزاری جشن‌ها و گاهنبارهای دینی در آتشکده‌ها و خانه‌های زرتشتیان است؛ همچنین اهمیت قبله و نور که بر جهت‌گیری خانه و نظام فضایی آن تأثیرگذار است؛ بنابراین لازمه برطرف کردن نیازهای فضایی برای این الگوهای رفتاری، فضایی است در خانه و محل زندگی که بتواند عملکرد موردنیاز را در خود جای دهد تا الگوی فعالیتی موردنیاز ساکنین از طریق آن به انجام‌رسد.

باورهای زرتشتیان بر این اساس شکل‌گرفته است که از روشنی بی‌کران آتش، از باد آب و از آب زمین پدیدار شده است. این باور نزد ایرانیان دوران باستان امری شناخته‌شده است. خاک را یکی از چهارعنصر جهان هستی می‌شمارند که سازنده جهان است. این جهان‌بینی ذهنی و معنوی را به جهان عینی تبدیل کنند و آن را در بهترین شکل ممکن در آتشکده‌ها به نمایش گذارده‌اند؛ همچنین اعتقاد بر اینکه چرخ آسمان‌ها توسط چهار اسب و آتش مقدس نیز بر اساس اصول چهارگانه توسط چهار مؤبد حمل می‌شود (کریستن سن، ۱۳۵۷، ۱۷۴).

جدول ۴: قداست عناصر چهارگانه زرتشتیان، (حاجی عسگری و همکاران، ۱۳۹۲)

۴	۳	۲	۱	
پرورش و رشد گیاهان	جایگاه حیوانات اهلی	سرپناه انسان	سرمنشأ هستی	قداست زمین و خاک
اسب شبنم	اسب زاله	اسب باران	اسب ابر	قداست و حرمت آب
موبد چهارم	موبد سوم	موبد دوم	موبد اول	حمل آتش مقدس

آتش را، نمادی از اورمزد (آتش بهرام) می‌دانند و احترام خاصی برای آن قائل هستند. آنان آتش را به‌مثال شاهی بر تخت می‌نشانند که این کار به‌وسیله چهار موبد، حمل می‌شود، درحالی‌که دیگران سایبانی بر آن گرفته‌اند. در زمینه تاریخچه شکل‌گیری و بنای آتشکده‌ها تا به امروز دودسته از پژوهشگران در رابطه با تاریخ و تاریخچه آتشکده‌های ایران باستان به جست‌وجو پرداخته‌اند. ساختار فضایی آتشکده‌ها و مکان‌هایی که ایرانیان باستان در روزگاران کهن به دست خود می‌ساختند، منظم شده، بود و آرایش شکلی و نمادین داشت. فضایی که انسان، ساخته بود یا فضای معماری آتشکده‌ها در همه موارد ساخته شده، یک نقطه عطف داشت، مرکزیت آتش که در میان راه آسمان (مدور) و زمین (مسطح) قرار می‌گرفت؛ همچنین با پلانی مربع‌شکل، این خصیصه را به بیننده القا می‌نمود که از نمادی زمینی به گنبدی ازلی، در سیر تکامل است. چهارگوشه بنا با چهارستون نگه داشته می‌شد که از اندیشه‌ای ژرف، پاسداری می‌کرد و با بیانی زیبا، دلالت بر فرشتگان نگهدارنده زمین و نگه‌دارندگان جهات اصلی می‌کرد (حاجی علی‌عسگری و مؤمنی، ۱۳۹۷).

در آیین زرتشت، چهارعنصر آتش، آب، باد (هوا) و خاک، جایگاه والای آسمانی داشت و همواره بر پاکیزه نگه‌داشتن آن‌ها، سفارش شده است. یکی از دلایل استفاده از استودان‌ها و عدم خاک‌سپاری مردگان را همین احترام به عناصر چهارگانه از جمله خاک می‌توان دانست. آنچه واضح است در آیین زرتشت این چهارعنصر را در فضایی، تحت سلطه خداوند می‌دانستند. معماری یکی از چشمگیرترین فضاهای آشکار ساز این بنیان‌ها، در زندگی آدمی است. در ساخت آتشکده‌ها چهارعنصر آب، خاک، هوا در کنار آتش، محترم دانسته شده و زیبایی طبیعی دوچندانی به ستایشگر اهورامزدا، ارائه می‌شده است.

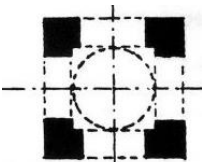
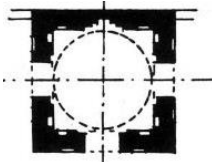
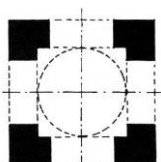
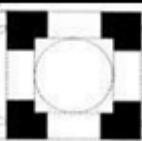
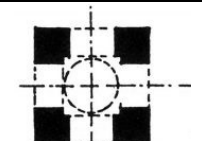
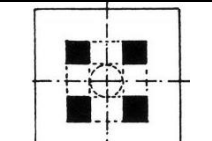
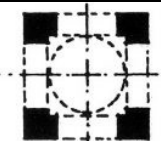

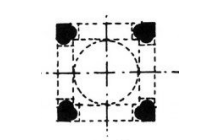
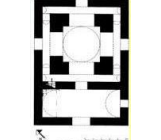
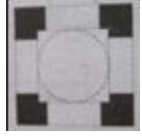

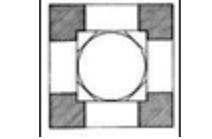

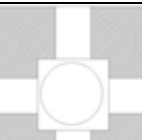
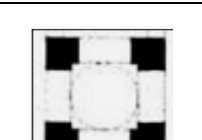
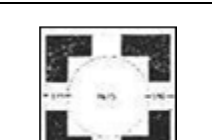
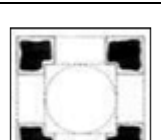
شروعی از درک مفهومی فضا در معماری و فرهنگ ایرانیان، شکل چلیپا است که با چهار بازوی هم‌اندازه و گوی و مرکز آن، نشان از عدالت به چهارسو و جهت زمین در شمال، شرق، غرب و جنوب است که تحت وحدتی کلی، در مرکز آن است و اشاره به‌سوی آسمان دارد. در اصل نمادی از آسمان که نمایش‌دهنده وجود فضایی ذات الهی نیز است. ایرانیان باستان، بر پایه و اساس این ذهنیت، روی به‌سوی چهارگانگی در درک و آفرینش فضایی نمودند که چهار تاقی‌ها، نموده‌های بسیار کهن آن هستند که باگذشت زمان با نموده‌های چهارباغ، چهار ایوانی و میدان‌دیده شده که در آن‌ها ایجاد چهار جهت تحت عناوین ورودی، ایوان، عرصه، مسیر و یا نمایش چهار عمارت اصلی و در مرکز با نمودی از آب یا آتش به تشریح این تفکر و باز نمود آن در معماری پرداختند.

آن‌چنان‌که در اوستا آمده است، مردم در آتشکده و خانه به ستایش و حفظ دین و آیین خود پرداخته‌اند؛ در محراب خانواده‌ها و در آتشگاه و آتشکده‌ها، آتش اهورایی، زبانه می‌کشد و نیایشگران در برابر آن، آفریدگار یکتا را می‌ستایند (اوستا سرود ستایش آتش) (خنجری، ۱۳۷۳، ۱۷-۲۰). کلمه مهراب که در اوستا به‌عنوان محلی برای پرستش ذکر شده، مکانی است برگشوده که مراسم آیینی در آن انجام می‌شده است. در مراسم زرتشتیان، موبد مجری مراسم، آتش را از جایگاه خود به مهراب می‌آورده و پس از ختم مراسم به آتشدان عودت می‌داده است. در این

مهرابه‌هاست که شعله پاک و مطهر آتش، این سمبل اهورامزدا، فروزان بودند و به دلیل نقش بزرگی که در آیین زرتشتی ایفا می‌کنند، به بناهایی تبدیل می‌شوند که فرم آن‌ها هم متأثر از اعتقادات است. در ضمن ساختمان این مکان باید به‌گونه‌ای باشد که از یک‌سو با عظمت خود، دعوت‌کننده پیروان باشد و از سوی دیگر، مردم، گرداگرد آن بتوانند مراسم سمبلیک دینی را شاهد باشند. پس چهارطاقی‌هایی که بر روی اکثر نیایشگاه‌ها دیده می‌شود، بیش از آنکه جنبه حفاظتی داشته، جنبه تزیینی دارند بر آتش این سمبل اهورامزدا؛ همچنین، چه در بیرون و چه درون خانه‌ها فرم چهارطاق وجود دارد. این فرم که برگرفته از چلیپا و نشانه‌ای از نیکی و پیروزی در فرهنگ ایرانی است و این ریشه، حضور این فرم را در آتشکده‌ها، گنبد خانه‌ها و هر گوشه خاصی از یک‌خانه که ارجحیتی بر مکان‌های دیگر دارد، توجیه می‌کند (صارمی، ۱۳۷۴، ۳۸-۴۵).

جدول ۵: پلان آتشکده (چهارطاقی) زرتشتیان ایران، (نگارندگان)

			
ده شیخ - سیرجان	چره	حیدریه قزوین	فیروزآباد
			
نگار - کرمان	نیسر	مصلای یزد	نظن
			
نیاسر کاشان	کازرون	آتشکده	چهارطاقی آتشکده
			
رباط سفید - بازه هور	فسا - جهرم	تفرش	فراش بند
			
آتشکده آذرگشسب	روستای ملک فیروزآباد	قصر شیرین	خرم دشت کاشان

باتوجه به جدول فوق و بررسی پلان معماری چهارطاقی‌های زرتشتیان در ایران، باوجود تفاوت‌هایی که در معماری این بناها دیده می‌شود؛ ولی هر آتشکده، از چهارضلعی که در چهار ضلع آن، چهار درگاه دار وجود دارد، تشکیل شده است که بر روی این فضای چهارضلعی، گنبدی با نام چهارطاقی قرار گرفته است و محل سوختن آتش مقدس نیز در وسط بن، در نظر گرفته شده است. خانه‌های زرتشتیان شهر یزد نیز، از این الگو مستثنی نبوده‌اند. شکل فضایی چهارطاقی به‌گونه‌ای است که در هنگام برگزاری مراسم عبادی، امکان حرکت افراد در اطراف آتش امکان‌پذیر

می‌شود؛ به دو صورت که در درون فضای چهارطاق، افراد به دور مرکز آن حرکت می‌کنند یا در بیرون فضای چهارطاق، افراد در پیرامون آتش حرکت می‌کنند. حالت دوم، سبب شد که در مواردی، فضای چهارطاق را درون فضایی دیگر که غالباً آن نیز نقشه‌ای مربع شکل داشت، قرار دهند. دین زرتشت با تأکید بر عدد چهار و فضایی مربعی نیز، این مفهوم را اهمیت می‌بخشد. آن‌چنان‌که در اوستا و گفتارهای اعتقادی در زرتشت، همواره در باب خانه و خانه‌سازی، مبنای کلی وجود داشته است. بدین گونه که آمده است، به دلیل بروز سرمای کشنده در سرزمین اصلی آریایی‌ها، به دنبال آن دستور ساخت خانه برای حفظ نسل آمده است. پس غاری بساز که مربع باشد و هر ضلع به درازای یک میدان اسب باشد. خانه‌ای برای مردم بساز که مربعی باشد و هر ضلعش به درازای یک میدان اسب باشد. آنجا که آب را به اندازه مساحت هزار قدم، انبار کن، آنجا بازاری بساز در آن سبزی‌ها و خوراکی‌ها فاسد نشده باشد؛ در آنجا خانه‌هایی با طاق‌ها و قوس‌ها باشد دیوارها و حصارهایی باشد (وندیداد، ۴۰۳)؛ از این‌رو زرتشتیان بر این باور بودند که این عناصر چهارگانه، مظهر پاکی و حیات است؛ بنابراین چنین اعتقاداتی، مبنای کلی تقدس عناصر چهارگانه در بطن زندگی ایرانیان قبل از اسلام بوده است که همواره می‌کوشیدند تا تجلی و نمود این ویژگی‌ها را در هم عرصه‌های زندگی و به‌خصوص در معماری بناها و خانه‌های خود به کار گمارند (شه‌مردان، ۱۳۳۶، ۵۹).

معماری خانه زرتشتی و جایگاه فضای مذهبی در خانه

با بررسی نمونه‌هایی از خانه‌های زرتشتیان که مستندات کاملی از آن‌ها در دست است، الگویی در نظر الگوی چهارطاقی وجود دارد که به آن حیاط چهاربخشی یا چهار پسکمی (چهارصفه) نیز گویند (قاسمیان و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۶۷). این الگو خانه‌ها در شهر یزد، فقط به زرتشتیان تعلق دارد. خانه‌های زرتشتی تنها از الگوی چهار ایوان یا چهار پسکم تبعیت می‌کنند و شکل و ساختار پلان الگوهای اولیه آن تشابه زیادی به معماری چهارطاقی‌ها و آتشکده‌های ایران دارد. این خانه‌ها باتوجه به مقیاس ساخت و موقعیت آن در شهر یزد دارای متفاوتی است. شرایط اقتصادی و شرایط اقلیمی مانند گرم و خشک بودن منطقه و به‌واسطه اینکه شغل و معیشت اکثر زرتشتیان بنابه اعتقادات آن‌ها از طریق کشاورزی رونق می‌گرفته است، همان‌طور که در بخش پیشین بدان پرداخته شد، این امر سبب شده تا خانه‌های روستایی در حداقل سطح اشغال و حداکثر کارآمدی در پاسخگویی به نیازهای مادی و زیستی و معنوی (انجام مراسم مذهبی و آیینی) ساخته شوند. این خلوص معمارانه تا حدی است که حتی می‌توان از خانه زرتشتی‌نشین چهارپسکم به‌عنوان جوهره و عصاره خانه‌های زرتشتی‌نشین در یزد یادکرد؛ همچنین از آنجاکه اغلب باتوجه به بررسی‌های انجام شده، بررسی منابع مکتوب و مصاحبه از صاحب‌نظران در این حوزه، خانه‌های دارای پیمون بزرگ که علاوه بر حیاط چهار ایوان دارای حیاط مرکزی هستند به موبدان و متولیان زرتشتی ساکن شهر قدیم یزد، تعلق داشته است. به خاطر مراودات اجتماعی، این خانه‌ها اغلب دارای حیاط باز بزرگ‌تر یا از دو یا چند حیاط تشکیل شده‌اند. حیاط‌هایی که به زندگی بیرونی ساکنین تعلق دارند، اغلب این حیاط‌ها از تناسب مربع - مستطیل برخوردارند. حیاط دوم مربوط به مراسم مذهبی است؛ از این‌رو برخلاف حیاط اول، صرفاً زرتشتیان هستند که در این حیاط رفت‌وآمد می‌کنند؛ بنابراین باتوجه به نمونه‌های موجود از خانه‌های زرتشتی، الگوی این خانه‌ها بر پایه دو الگوی، (پیمون خرد) چهار صفه‌ای یک حیاط (که الگوی پایه و جوهره مسکن زرتشتی است) و الگوی (پیمون بزرگ) حیاط‌دار که دارای یک دو یا چند حیاط مرکزی هستند.

براین‌اساس، الگویی که خانه‌های زرتشتیان یزد و روستاهای اطراف آن مبتنی بر آن شکل گرفته است، چهار صفه است که به زبان دری چهار پِسکَم به معنای چهار بخش یا چهار قسمت است. عدد چهار را در ساختمان‌سازی

به‌عنوان نشانه چهارعنصر سازنده طبیعت، باید در اندیشه‌های زروانی جستجو کرد. در دین زرتشت، نور قبله است و چهار پسکمی به‌گونه‌ای است که هیچ‌گاه پشت به خورشید نمی‌کرده‌اند. (رمضان‌خانی، ۱۳۸۹، ۱۸۷). این نوع خانه یک طرح صلیبی‌شکل مرکزی با چهار پسکم (صفه) به شکل بازوهای یک چلیپا دارد. در این خانه راه ورودی وسیع خود یا دروازه توسط یک در به کوچه متصل است. برای ورود به خانه از در به طور مستقیم به داخل قسمت پشتی یکی از پسکم‌ها (صفه‌ها) باز می‌شود. در خانه‌های زرتشتیان وجود عواملی چون احترام به نور، وجود فضای عبادتی مجزا، توجه به پاکی و... ریشه در ارزش‌ها و باورهای دینی پیروان آن دارد. به‌گونه‌ای که رعایت آن‌ها از جانب معمار زرتشتی در طراحی خانه از الزامات به‌حساب می‌آمده‌است؛ بنابراین می‌توان از این الگوها به‌عنوان مؤلفه‌های هویت دینی زرتشتیان یادکرد (بلوکی و اخوت، ۱۳۹۴، ۸). روشن‌ترین فضای خانه، حیاط است که تفاوت شدید نور حیاط و فضای تاریک اتاق‌های اطراف بر کوچک‌بودن این حیاط غلبه‌کرده و حس امنیت و تعلق فضایی با شدت بیشتری شکل گرفته است. حیاط منبع نور و مشخص‌کننده جهت خواندن نماز که ترکیب آن با صفه‌های اطراف فضایی با عملکردی دوگانه را شکل داده‌است (شکل ۱).

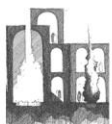
شکل ۱: معرفی حیاط چهار پسکمی خانه‌های زرتشتی، (نگارندگان)

باتوجه به بررسی‌های انجام شده خانه‌های زرتشتی در اطراف حیاط ۴ پسکمی ۴ ایوان وجود دارد و که ساختار هسته مرکزی خانه را تشکیل داده و در اطراف این پسکم‌ها فضای خانه با کارکردی عملکردی هم‌راستا با عملکرد حیاط و پسکم‌ها جانمایی شده‌اند. از جمله فضاهای اصلی این خانه‌ها، اتاق پسکم مس (ایوان بزرگ)، وهمن روز، اتاق ناپاک، طنابی و مطبخ است (قاسمیان و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۷۸).

جدول ۶: فضاهای مشترک در خانه‌های زرتشتی نشین شهر یزد، (قاسمیان و همکاران، ۱۴۰۰)

نام فضا	عملکرد	کاربرد
۱- حیاط چهار صفه	ارتباطی/کارکردی/مذهبی	برگزاری جشن و گاهنبار/ارتباط‌دهنده
۲- اتاق (پسکم مس)	عبادی/مذهبی	برگزاری نماز/جایگاه موبدان/اوستاخوانی
۳- اتاق وهمن روز اتاق پاک	عبادی/مذهبی	نگهداری ظروف آیینی/عکس قاب درگذشتگان/محل عبادت
۴- مطبخ	عملکردی/کارکردی	پخت‌وپز/محل پخت نذورات گاهنبار
۵- طنابی	فضای عملکردی/نشیمن/پذیرایی	جلسات و دورهمی نشینی
۶- اتاق ناپاک	عملکردی	نگهداری بیماران

حیاط چهارصفه، به‌طور کلی نقشی با کارکردی مذهبی داشته است؛ اما باتوجه به بررسی‌ها و شواهد موجود، اتاق عبادی و فضایی که بیشتر از همه مورد توجه قرار داشته، اتاق پسکم مس یا صفه بزرگ است که به‌عنوان فضای عبادی و مذهبی در خانه‌های زرتشتیان شناخته می‌شود. پسکم مس، بلندترین پسکم از میان چهار پسکم است و رو به‌سوی خورشید دارد. هنگام برخاستن خورشید، نخستین پرتوهای آفتاب به درون آن می‌تابیده تا یادآور نیایش

صبحگاه باشد. گاهی ارتفاع این پسکم دوبرابر ارتفاع دیگر پسکم‌ها است. در سال‌های اخیر صاحبان خانه‌ها با اضافه کردن سقفی در ارتفاع سایر پسکم‌ها، قسمت بالای آن را تبدیل به «بالاخانه» کرده‌اند و یا به کل برداشته و صاف کرده‌اند. در گذشته به پشت‌بام پسکم مس که بلندتر از بقیه بود، «بُون مس» می‌گفتند که محل مناسبی برای خوابیدن در شب‌های تابستان بوده‌است. از آنجایی که پسکم مس محل اجرای مراسم مذهبی و جایگاه اجرای نماز روزانه بوده است، پانهادن به آن آداب خاصی چون برهنه کردن پاها و میرا بودن از هر نوع ناپاکی دارد.

از جمله ویژگی‌های دیگری که این فضا دارا است ارتفاع بلندتر کف این صغه یا ایوان از سطح حیاط است؛ همچنین کف‌سازی این فضا نسبت به سایر فضاها از کف‌سازی مستحکم‌تر و غیرقابل نفوذ فرش شده است، عمده مصالحی که در این کف‌سازی این ایوان انجام شده‌است، عموماً از قلوه‌سنگ‌هایی کوچک و متراکم استفاده شده‌است. تمامی این ویژگی‌ها به آن دلیل است که این فضا چون فضای شاخص عبادی و مذهبی در خانه‌های زرتشتیان به شمار می‌آید، دارای چنین ویژگی‌هایی است. گاهی ارتفاع این فضا از سایر پسکم‌های دیگر تا دوبرابر می‌رسد و بخش فوقانی آن، اتاقی بوده که در هنگام اجرای مراسمات جایگاه موبد برای اوستاخوانی بوده و در تابستان‌ها نیز، به‌عنوان فضای خواب خانواده مورداستفاده قرار می‌گرفته‌است.

باتوجه به اهمیت نور و قبله و از آنجایی که این فضا عبادی مذهبی بوده؛ لذا با طلوع خورشید اولین پرتوهای منعکس شده از خورشید به این فضا به دلیل ارتفاع بلندتر از سایر قسمت‌های خانه برخورد نموده و گویای آن بوده که زمان انجام نیایش فرارسیده است. در نمونه‌هایی که قدمت آن‌ها زیاد نیست و عموماً به تاریخ بعد از قاجاریه می‌رسند، ارتفاع این صغه از دیگر صغه‌ها بلندتر است و در نمونه‌های ماقبل از آن، این صغه ارتفاعی برابر صغه‌های دیگر داشته و با انطباق نام پسکم مس، به‌خاطر مذهبی و عبادی بودن آن فضا بوده‌است و بزرگ بودن به معنای فضای بزرگ‌تر نبوده؛ بلکه باتوجه به اهمیت و جایگاه اعتقادی این فضا آن را پسکم مس خوانده‌اند. این صغه همان‌گونه که بیان شد، رو به شرق قرار دارد و به لحاظ این مسئله که قبله زرتشتیان، نور بوده‌است و جهت‌گیری خانه را نشان می‌دهد؛ لذا این فضا محلی است، برای انجام فریضه نماز و لذا باید پاک بوده و قابلیت تطهیر شدن را داشته باشد. همچنین با مطالعه و بررسی نمونه‌ها، مشاهده شد که عبور و مرور ارتباطی کمتر از این فضا صورت می‌گرفته است و این فضا با یک اتاق بسته و معمولاً فضای وهمن روز و طنبی در ارتباط بوده است که این فضاها به نظر می‌رسد، نقشی با عملکرد مشابه داشته‌اند.

بررسی نمونه‌ها

موقعیت قرارگیری فضای عبادی - مذهبی پسکم مس و وهمن روز در ساختار معماری خانه‌های زرتشتی‌نشین پیمون خرد و پیمون بزرگ در زیر قابل مشاهده‌است (شکل ۲ و ۳).

شکل ۲: جایگاه اتاق عبادی پسکم مس و اتاق وهمن روز (اتاق پاک) در خانه‌های پیمون خرد، (نگارندگان)

شکل ۳: جایگاه اتاق عبادی پسکم مس و اتاق وهمن روز (اتاق پاک) در خانه‌های پیمون بزرگ، (نگارندگان)

باتوجه به بررسی پلان خانه‌های انتخاب شده از زرتشتیان آنچه مشهود است ساختار و چیدمان الگوی فضایی در ۸ نمونه یکسان است؛ یعنی جایگاه فضای عبادی - مذهبی (اتاق پسکم مس) همواره در ارتباط با حیاط مذهبی (چهار پسکمی) بوده و همیشه این فضا روبه جبهه شرقی به دلیل قداست نور که قبله زرتشتیان به شمار می‌آید و در ضلع غربی خانه جانمایی می‌شده است که در تصاویر فوق قابل مشاهده است؛ همچنین مشخص گردید در نظام فضایی خانه‌های زرتشتی اتاقی وجود دارد با نام اتاق پاک که این فضا همواره یکی از فضاهای اصلی نظام ساختاری در خانه‌های زرتشتیان بوده است. اتاق پاک یا وهمن روز از جمله فضاهای موجود در خانه‌های زرتشتی است که این فضا دسترسی مستقیم به اتاق پسکم مس دارد؛ یعنی اتاق پاک دارای ارتباطی است مستقیم با صفت رو به شرق که جایگاهی عبادی داشته است؛ از جمله عملکردهای این اتاق، عملکردی هم راستا در خصوص فعالیت‌های عبادی و مذهبی بوده است؛ چراکه در بیشتر نمونه‌هایی که از نظر فضایی کامل بوده‌اند این فضا صرفاً از طریق پسکم مس، دسترسی داشته و برای ارتباط با این فضا باید از فضای عبادی به این فضا داخل شد. زرتشتیان معمولاً ظروفات و وسایل مرتبط با جشن‌ها و مراسمات آیینی خود و مذهبی را در این فضا نگهداری می‌کنند.

شکل ۴: اتاق پاک وهمن روز در خانه‌های زرتشتی، (نگارندگان)

باتوجه به مطالب عنوان شده، قابل مشاهده است که ارتباط اتاق پاک، نسبت به فضای عبادی پسکم مس، از ارتباطی مستقیم یا در نزدیک‌ترین ارتباط و دسترسی در نظام فضایی خانه قرار گرفته است؛ باتوجه به همین موضوع، قابل تفهیم است که از نظر عملکردی، رابطه معناداری، بین این دو فضا وجود دارد که می‌تواند انتظام یافته از باورهای ساکنین این خانه‌ها باشد و به این فضاها، عملکردی عبادی مذهبی بخشیده است؛ همچنین باتوجه به تنوع مراسمات به دلیل تعدد جشن‌های آیینی زرتشتیان، عموماً این مراسمات در خانه‌ها و یا بعضاً جشن‌هایی که نیاز به عبادت در معابد و زیارتگاه‌های مخصوص به خود را داشته در آتشکده‌ها و زیارتگاه‌ها برگزار می‌شده است. گاهنبارها یا مراسمات آیینی، در خانه‌ها برگزار می‌گردید و به این صورت که خانه‌ها از قبل گردگیری و نظافت می‌شد و اتاق مذهبی منزل، برای برگزاری این جشن مهیا می‌گشت. در شیوه برگزاری این جشن‌ها موبدان زرتشتی دعاهایی با نام (آفریدگان) می‌خواندند و همچنین در این مراسمات نان‌های کوچکی پخته می‌شد و به هر یک از حاضرین یک قرص داده می‌شد و اغلب فقرا از هر صنف و مذهب، در کوچه‌های مجاور محل برگزاری محل اجرای گاهنبار می‌نشستند و پس از آیین گان خوانی یک عدد از این نان‌ها را دریافت می‌کردند (شکل ۴)، (قاسمیان و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۷۶).

از جمله الگوهای فعالیتی که در اتاق و فضای پسکم مس، در تعامل با حیاط خانه‌های زرتشتی رونق داشته است، آیین پرسه بوده است. «پرسه» از ریشه «پرس» به (معنای) «پرسیدن» است. در آیین پرسه، دوستان و خویشان برای پرسیدن چگونه بودن بستگان و نزدیکان تازه درگذشته به دیدارشان می‌روند و برای کسی که درگذشته، آیین یادبود برگزار می‌کنند و یادش را گرامی می‌دارند. در آیین نیاکانی، هم‌پرسگی با خانواده‌ی

درگذشتگان، سفارش شده‌است (امرداد، ۱۳۹۹، ۸). آیین پرسه برای زرتشتیان، اهمیت بسیار دارد؛ بنا به باور آنان، روان در سالگرد وفات به زمین شهر و زادگاه خود بازمی‌آید. نخستین خوراکی که در این آیین برای سفره آماده می‌شود، نان است. در اساطیر کهن، پخت آن را به کیومرث نسبت داده‌اند. وقتی اهریمن گاو نخستین را کشت، از خون گاو در زمین گندم روید و کیومرث باخرد کردن دانه‌های آن، نان پخت. زرتشتیان خانه بی تنور را بی‌خیروبرکت می‌دانند. در اسطوره‌های ایرانی قداست تنور تا بدان جاست که خانه روان و مکان فرود آمدن فروهر نیاکان بر زمین است. در سرودهای اوستایی، نانی که در مراسمات پخت می‌شود را درون می‌گویند. درون، با خواندن نیایش متبرک و پاداش آن، به روان فرد درگذشته هدیه می‌شود. در باور ایرانیان، همواره نان برکت سفره است؛ شاید به همین دلیل آیین‌های زرتشتیان با پخت نان آغاز می‌شود؛ علاوه بر نان، خوراکی‌های دیگری نیز برای مراسم آماده می‌شود که به آن (میس) گفته می‌شود که نمادی از مرگ و رستاخیز است و به بازگشت دوباره آدمی اشاره دارد. زرتشتیان ظرف‌های آیینی خود را، از سایر ظروف جدا کرده و در مکانی که اتاق پاک، نام دارد، قرار می‌دهند و از آن‌ها نگهداری می‌کنند. ظرف‌های آیینی، اشاره‌ای به حضور شهریور، فرشته فلزات دارد که با سلاح آهنین خود، دیو مرگ را از انسان پرهیزکار، دور می‌گرداند. از دیگر غذاهای سفره، کماج است. حلوا همچنین خوراکی دیگری است که زرتشتیان اعتقاد دارند غذای روان و موجب شادی می‌گردد (کریمی، ۱۳۸۷، ۱۲). سفره یا شفیره، نماد بهمن یا فرشته اندیشه است که با انوار سپید خویش پلیدی و تاریکی را از خانه پاک‌دینان دور می‌کند. آب نماد پاکی است و آب‌پاشی پیرامون سفره‌ای که در اتاق پسکم مس کشیده شده‌است، یادآور تیشتر فرشته باران است که در پیکار با دیو خشک‌سالی است. شاخه سدر و گل سفید، اشاره‌ای به دورراندن دیو مرگ از محیط خانه دارد که باعث شادی بازماندگان می‌شود. وجود آتشدان در مراسمات و آیین‌هایی که در خانه برگزار می‌شود، نمادی از آذر، فرشته آتش است که با فروغ و روشنی خود بیماری و مرگ را از خانه می‌راند؛ پس از آماده شدن خانه برای انجام مراسم، میهمانان و بازماندگان در صفاهای اطراف حیاط و حیاط که عملکردی چندبعدی دارد، گرد هم جمع می‌شوند و موبد در اتاق پسکم مس، قرار گرفته و با آیین خاصی که وجود دارد شروع به واج خوانی می‌کند. پس از اوستاخوانی نذورات و خیرات بین همسایگان و نیازمندان تقسیم شده و میهمانان و بستگان که در خانه هستند به اتاق طنابی برای صرف غذا حضور می‌یابند (شکل ۵).

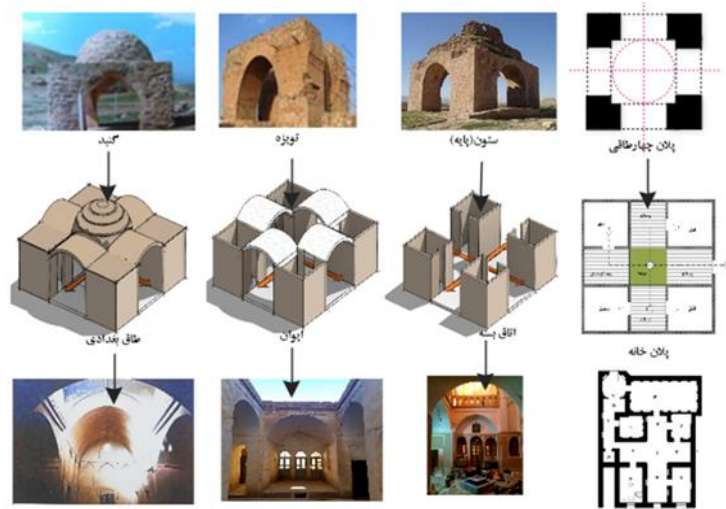
شکل ۵: استفاده از آتشدان در آیین‌ها و مراسمات در خانه زرتشتیان، (نگارندگان)

بحث و نتیجه‌گیری

جهان‌بینی و اصول اعتقادی زرتشتی، منجر به شکل‌گیری الگوهای متفاوت رفتاری شده و در نتیجه الگوی فضایی، کالبدی و معماری در ارتباط با آن تحول یافته‌است که در پی آن فضاهای خاصی با کاربری و ویژگی‌های فعالیتی مختص به خود را پدید آورده‌است. نظام عرصه فضایی شکل گرفته در این نوع مسکن، به نحوی که اغلب فعالیت‌های

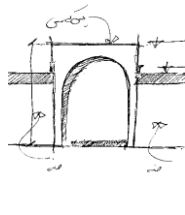

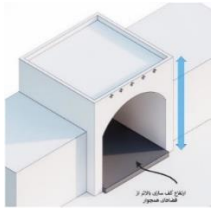

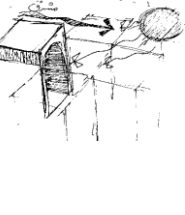

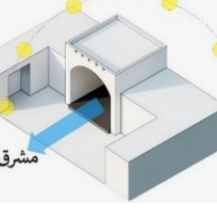

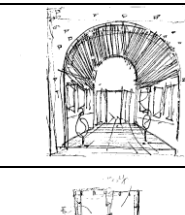

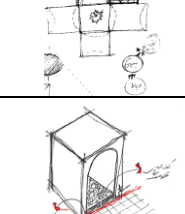

مهم اجتماعی - مذهبی در حیاط چهارپسکمی که حیاط اصلی در این خانه‌هاست، گواه بر این موضوع است که خانه در نگاه اعتقادی زرتشتیان صرفاً فضایی برای خواب یا استراحت نیست؛ بلکه مکانی است مقدس که نشأت گرفته از باور ساکنین آن است. باتوجه به بررسی‌های انجام شده از مکتوبات و نقشه‌های متعدد و مستندات موجود از چهارتاقی‌ها و آتشکده‌های زرتشتیان برخی ویژگی‌ها، در آن‌ها مشترک به نظر می‌رسد. هر آتشکده از چهارضلعی که در چهار ضلع آن چهار درگاه طاق‌دار وجود دارد، تشکیل شده‌است که بر روی این فضای چهارضلعی گنبدی با نام چهارطاقی قرار گرفته‌است و محل سوختن آتش مقدس نیز، در وسط بنا در نظر گرفته شده‌است و همگی از یک پلان و استخوان‌بندی برخوردارند. الگویی که بر پایه قداست عناصر چهارگانه مقدس زرتشتیان، نمود یافته و از مفاهیمی اعتقادی برخوردار بوده که یکی از ارکان اصلی جامعه زرتشتیان در باب اعتقادات و جهان‌بینی آن‌ها به‌شمار می‌رفته‌است؛ همچنین باتوجه به بررسی‌های انجام شده از خانه‌های زرتشتی نشین یزد در این پژوهش، تمام این خانه‌ها اعم از پیمون کوچک و پیمون بزرگ، شامل بخش‌هایی یکسان و اصلی در سازمان فضایی خود هستند که این فضا حیاطی چهارپسکمی در مرکز خانه و استقرار ۴ ایوان (صفه یا پسکم)، در چهار طرف آن است و شباهت زیادی به ساختار بناهای چهارتاقی مذهبی آنان دارد (شکل ۷)؛ از جمله ویژگی نزدیک این فضا در خانه زرتشتی، عملکردی متناظر با بناهای مذهبی چهارتاقی و آتشکده است که علاوه بر کارکرد اقلیمی، عملکردی مذهبی - عبادی نیز داشته است. نگارندگان با بررسی ساختار خانه‌های زرتشتیان یزد، در راستای شناخت جایگاه فضای عبادت در خانه، به این مهم دست یافت که یکی از اصلی‌ترین عناصر فضایی که بر شکل و چیدمان فضای خانه و جهت‌گیری آن نسبت به جهات جغرافیایی اثرگذار بوده‌است اتاق یا فضای پسکم مس، بوده است که در اطراف حیاط مذهبی چهارپسکم، در هسته مرکزی خانه ساختاریافته‌است. حیاط مذهبی در چهار سوی خود با چهارپسکم، در ارتباط است که هر کدام در تعامل با حیاط دارای نقشی عملکردی با کارکردی مذهبی - ارتباطی است. جایگاه فضای عبادی در خانه‌های زرتشتی در جبهه غربی، جانمایی و با حیاط، ارتباط داشته و همواره رو به جبهه شرق قرار داشته‌است؛ به همین دلیل، جهت‌گیری خانه تحت‌تأثیر این فضا به‌گونه‌ای نظام‌یافته‌است که اتاق عبادی پسکم مس (شکل ۲ و ۳) که محل برگزاری نماز و آیین اوستاخوانی و برگزاری گاهنبارها بوده‌است رو به شرق (طلوع خورشید) قبله زرتشتیان باشد. گاهنبارها یا مراسمات آیینی، در خانه‌ها برگزار می‌گردید و به این صورت که خانه‌ها از قبل گردگیری و نظافت می‌شد فضای حیاط آب‌پاشی و مرتب می‌شد و اتاق مذهبی منزل که در ارتباط با حیاط بوده‌است برای برگزاری این جشن مهیا می‌گشت. در شیوه برگزاری این جشن‌ها در فضای مذهبی که از حیاط به آن فضا دید مستقیم وجود داشت که صرفاً موبدان زرتشتی اجازه حضور داشتند (حفظ پاکیزگی) دعاهایی با نام (آفرینگان) می‌خواندند و افراد خانواده و خویشاوندان در محل حیاط گرداگرد هم به دعاخوانی و نیایش می‌پرداختند، افراد و شرکت‌کنندگان برای دعاخوانی از فضای حیاط استفاده می‌کردند بدین‌صورت که به‌صورت منظم در اطراف حیاط می‌نشستند و در برگزاری جشن‌ها، مراسمات مذهبی، دعاخوانی‌ها و مراسم گرامی‌داشت درگذشتگان موبدان و ساکنین خانه را همراهی می‌کرده‌اند؛ از جمله ویژگی‌های اصلی که موجب تمایز فضای عبادی پسکم مس، از سایر فضاهای خانه بوده است (جدول ۶)، می‌توان به ارتفاع بلندتر از سایر فضاهای خانه، محل قرارگیری همواره روبه شرق بوده‌است، کف‌سازی غیرقابل نفوذ، ورود بدون طهارت و با کفش ممنوع بوده؛ چراکه از این فضا به‌عنوان فضایی برای انجام فریضه نماز و ستایش پروردگار و اوستاخوانی در گاهنبارها و مراسمات استفاده می‌شده‌است؛ همچنین این فضا با اتاق پاک (وهمن روز) در ارتباط بوده که این فضا نیز کاربردی مذهبی و آیینی داشته‌است (جدول ۷).

شکل ۶: ارتباط مفهومی چهارطاقی (آتشکده) با خانه‌های زرتشتی، (نگارندگان)

جدول ۷: ویژگی‌های فضای عبادی - مذهبی در خانه‌های زرتشتی نشین شهر یزد، (نگارندگان)

				<p>شاخص نمودن این فضا از سایر صحنه‌ها و فضاهای دوری از آلودگی‌ها و ناپاکی‌ها</p> <p>ارتفاع بلندتر کفسازی و بام نسبت به سایر فضاهای</p>
				<p>برای سپاس خدا به نماز به ایست و قیله نور باشد تشکیل خانواده بده و خایه‌های بساز که اول: گام آداب است. هندسداد</p> <p>قرارگیری در ضلع شرقی (بمخت اعتدالی قیله و نور)</p>
				<p>قرار دادن آتشان‌ها و گلدان‌ها و قاب عکس‌های گذشتگان.</p> <p>طاقچه‌های متعدد</p>
				<p>ارتباط مستقیم با اتاق پاک (اتاقی نگهداری وسایل و ظرف‌ها اسم)</p> <p>ارتباط به یک یا دو اتاق</p>
				<p>تزیینات گچ‌بری و کف‌سازی قلموسنگ و بعضاً آهک و سیمان. کا، ع، د، ا، ب.</p> <p>تزیینات و کف‌سازی متمایز و غیرقابل نفوذ</p>

منابع و مآخذ

- امرداد، هفته‌نامه. (۱۳۹۹). فرهنگ و تمدن ایران، (۴۲۵).
- بلوکی، سجاد؛ و اخوت، هانیه. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی تشابهات و تمایزات خانه‌های مسلمانان و زرتشتیان یزد، نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۶ (۲۲)، ۵۱-۶۶.
- حاجی‌علی‌عسگری، ندا؛ و مؤمنی، کوروش. (۱۳۹۲). تجلی عدد چهار در طرح معماری آتشکده‌های ایران، معماری و شهرسازی آرمان‌شهر، ۱۰ (۲۱)، ۲۳-۳۸.
- خنجری، خداداد. (۱۳۷۳). کتاب آتش و آتشکده. تهران: نشر چیستا.
- دوستخواه، جلیل. (۱۳۷۱). اوستا فارسی، کهن‌ترین سرودهای ایرانی، تهران: انتشارات مروارید.
- دورانت، ویل. (۱۳۷۰). تاریخ تمدن. مشرق زمین گاهواره تمدن (ترجمه: احمد آرام). تهران: نشر انقلاب اسلامی.
- رمضان‌خانی، صدیقه. (۱۳۷۸). فرهنگ زرتشتیان یزد، پایگاه میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری شهر تاریخی یزد، یزد: نشر سبحان نور.
- زندیه، مهدی. (۱۳۹۸). تأثیر دین بر گسترش معماری در ایران و جهان، دو فصلنامه پژوهش‌های علم و دین، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۰ (۱)، ۱۸۷-۲۰۳. <https://doi.org/10.30465/srs.2019.4755>
- شهمردان، رشید. (۱۳۶۰). تاریخ زرتشتیان پس از ساسانیان. تهران: نشر راستی.
- صارمی، علی‌اکبر؛ و رادمراد، تقی. (۱۳۷۴). کمال‌گرایی در معماری ایران؛ فصلنامه آبادی، (۱۶)، ۳۹-۴۵.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۶۶). تفسیر المیزان، (ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی). قم: نشر دفتر انتشارات اسلامی.
- فاضلی، سروش؛ و ویداندا، یکتا. (۱۳۹۹). سروش یشت هادخت، متن اوستا. تهران: نشر هیرمبا.
- قاسمیان اصل، عیسی؛ تقی‌پور، ملیحه؛ و حیدری، علی‌اکبر. (۱۴۰۰). تبیین اصول حاکم بر معماری خانه با تاکید بر مبانی دینی و اعتقادی، نمونه موردی خانه‌های زرتشتیان شهر یزد، فصلنامه معماری اقلیم گرم و خشک، ۹ (۱۴)، ۱۵۹-۱۸۰.
- <https://10.29252/ahdc.2022.16587.1547>
- کریستن سن، آرتور. (۱۳۵۷). مزدپرستی در ایران قدیم (ترجمه ذبیح‌الله صفا) تهران: نشر شرکت مؤلفان و مترجمان.
- کجباف، علی‌اکبر؛ و تشکری، علی‌اکبر. (۱۳۸۷). درآمدی بر شرایط اجتماعی زرتشتیان یزد از تأسیس سلسله صفویه تا پایان پادشاهی شاه‌عباس اول. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ، ۲۱ (۴)، ۱۵۵-۱۸۱.
- معماریان، غلام‌حسین. (۱۳۸۷). سیری در مبانی نظری معماری. تهران: انتشارات سروش دانش با همکاری نشر معمار.
- معماریان، غلام‌حسین؛ سید مجید، هاشمی طغرجردی؛ و حسام، کمالی پور. (۱۳۸۹). تأثیر فرهنگ دینی بر شکل‌گیری خانه. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، ۳ (۲)، ۱-۲۵.
- نوری، احمد. (۱۳۹۸). وندیداد؛ کهن‌ترین کتاب قانون ایرانیان. تهران: ناشر آرتامیس.
- Movahed, Khosrow, (2013). A study on the effects of Iranian religions on its house architecture, Conference: The Speed of Change At: Charlot, USA.